

О.М.Рудакевич
НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ СТЕРЕОТИПИ
(теоретико-методологічні засади дослідження)

Стаття присвячена дослідженню теоретико-методологічних засад аналізу національних політичних стереотипів як важливих елементів політичної культури нації. Основна увага зосереджена на висвітленні етнопсихологічних основ формування та дії стереотипів, впливу конфлікту інтересів у поліетнічному соціумі на їх характер і зміст. Певна увага приділена також динаміці стереотипів під впливом суверенізації нації та демократизації суспільних відносин.

Ключові слова: політичний стереотип, національний політичний стереотип, національна політична культура, поліетнічний соціум.

Оцінка політичних процесів у сучасній Україні з точки зору раціонального мислення та здорового глузду нерідко заходить в «глухий кут», оскільки політичні події та процеси не відповідають загальновідомим канонам і закономірностям. З подібною ситуацією у свій час зіткнувся майбутній фундатор теорії стереотипів Уолтер Ліпман, спостерігаючи за роботою Версальської конференції у 1919 р.: міжнародні переговори щодо майбутнього Європи після Першої світової війни щоразу натикалися на «підводні рифи», незважаючи на всебічно продумані експертами проекти рішень. Для того, щоб пояснити поведінку делегацій, слід було врахувати властиву тій чи іншій нації способи сприймання та оцінки політичних реалій і реагування на них, тобто наявність у них певних стереотипів. Тому осмислення стереотипів, їх національної специфіки є актуальною темою політичної психології та культурології, особливо в умовах суспільства, яке трансформується.

Незважаючи на певне відставання вітчизняного суспільствознавства у дослідженнях етнічних та політичних стереотипів від зарубіжної науки, в Україні появляється все більше змістовних публікацій на цю тему. Йдеться про творчі доробки У. Ільницької, Х. Козак, З. Лещинин, О. Луцини, Г. Почепцова,

О. Шермана та інших. у яких осмислюються роль стереотипів у системі іміджевих комунікацій, їх впливу на виборчий процес, використання стереотипів у інформаційно-політичних технологіях тощо []. Помітним внеском у скарбницю політологічних знань стала монографія О Шермана «Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації» (Львів. 2008). Разом з тим, у літературі поки-що відсутні спеціальні дослідження, присвячені національним політичним стереотипам, з'ясуванню специфіки їх формування, структури та функціонування, впливу на сучасні політичні процеси. Мета статті – розкрити теоретико-методологічні засади аналізу політичних стереотипів нації, звернувши увагу на вплив етнонаціонального чинника на формування та функціонування цього виду елементів національної політичної культури.

В основі формування політичних та інших стереотипів лежить процес категоризації дійсності, тобто виділення в певній сукупності предметів однієї чи кілька спільних ознак, на основі яких предмети подумки об'єднуються в одну групу. У сформованих категоріях соціальна дійсність спрощується, що полегшує її сприйняття і розуміння. Оскільки на процес категоризації істотний вплив мають потреби та інтереси суб'єктів, їх соціальний статус, сприятливі чи несприятливі умови життя, то пізнавальний процес призводить до появи певних акцентів в уявленнях про навколишній світ. Політичний стереотип у власному (вузькому) значенні слова – це стандартизований і схематизований, спрощений і ущільнений, зазвичай емоційно забарвлений образ якогось соціально-політичного об'єкта (явища, процесу), що має значну стійкість, але фіксує у собі лише деякі, іноді несуттєві його риси. У широкому значенні слова – це традиційний, звичний канон думки, сприйняття і поведінки, шаблонний спосіб дій, одноманітність, інерція мислення, відсталість [, с. 89]. Стереотипи зазвичай «живуть» у підсвідомості й актуалізуються (відтворюються в свідомості і поведінці людини) у відповідних ситуаціях. Виражаються стереотипи за допомогою оцінних прикметників і словосполучень типу «чесний – нечесний»; «народний – антинародний» тощо.

Стереотипи можна розглядати як різновид соціальної установки, адже їх структура подібна і включає такі основні блоки:

- 1) когнітивний, що містить уявлення і думки про об'єкт уваги;
- 2) емоційно-оцінний – оцінки об'єкта і почуття, що виникають як суб'єктивні показники цих оцінок;
- 3) конативний – певні програми дій чи тип поведінки щодо об'єкта.

Проте, між стереотипами й установками (attitude) є певні відмінності. По-перше, когнітивний блок установки завжди багатший змістом і рідко зводиться до стереотипів. По-друге, стереотип не завжди містить конативний (діяльнісно-поведінковий) блок, бо нерідко є лише суб'єктивною думкою про індивіда чи групу людей. Незважаючи на те, що стереотип не володіє всіма ознаками установки, саме на його основі можна сформулювати повноцінну установку. З іншого боку, установка, що формується, має тенденцію вбирати в себе все нові стереотипи про відповідну дійсність.

Наявність у стереотипах внутрішнього змісту та зовнішніх проявів вказує на внутрішній та зовнішній рівні їх буття [, с. 90]. (Ольшанський...). Зовнішній рівень (форма стереотипу) володіє тим, що можна назвати центром і периферією. Центральною зоною стереотипу є одна або декілька помітних ознак особистості, групи чи процесу, що сприймаються емоційно. Вони є психологічними подразниками, що викликають відповідні емоції (колір шкіри чи форма очей людини, партійні або державні символи, програмна теза тощо). Периферією зовнішнього прояву стереотипу є особлива поведінка політичного суб'єкта, спосіб реалізації ним програмних положень, наслідки діяльності та ін.

Внутрішній рівень буття стереотипу, його зміст, включає в себе ядро і його конкретні прояви, варіації. Сміслові ядро – це концептуальна ідея, сутність стереотипу. Наприклад, сприйняття політичної сили як олігархічної (Партія регіонів – олігархічне угруповання) означає, що ця структура створена олігархами, виражає їх інтереси, часто нехтуючи потребами нації і держави. Її суть проявляється у прагненні будь-якими засобами заволодіти політичною владою, поєднати владу і бізнес. Метою конструювання політичних стереотипів є впровадження у масову свідомість певного смислового ядра. Ядро

стереотипу, зазначає О. Шерман, – «дуже примітивне, на рівні «свій – чужий» або «безпечно – небезпечно» і сягає базових опозицій міфологічної свідомості» [, с. 18]. (Шерман...).

Враховуючи природу й істотні ознаки стереотипів, їх носіїв, об'єктів тощо, стереотипи, можна типологізувати за такими ознаками:

а) *за походженням*: стихійні (результати народної творчості) і штучні (продукти інформаційних технологій на замовлення політичних сил);

б) *за суб'єктом чи носієм*: індивідуальні і групові (класові, етнічні, регіональні, загальнонаціональні);

в) *за об'єктом*: авто- і гетеростереотипи;

г) *за сферами суспільного життя*: політичні, соціальні, правові тощо);

д) *за відповідністю національним інтересам*: національні (в т. ч. національно-демократичні та національно-авторитарні), антинаціональні (імперські, колоніальні), не національні (інтернаціональні, космополітичні);

е) *за об'єктивністю, правдивістю*: правдиві (істинні) та неправдиві (хибні);

є) *за емоційним забарвленням*: позитивні, негативні;

є) *за формою буття*: світоглядні, поведінкові; вербальні, образні;

ж) *за тривалістю існування*: коротко- й довготривалі.

Для дослідження національних політичних стереотипів принципове значення має розрізнення індивідуальних і соціетальних стереотипів. Разом з тим слід мати на увазі і діалектику індивідуальних, мезосоціетальних і національних стереотипів. По-перше, утворення стереотипів спочатку відбувається у психіці та поведінці окремих людей, але, поширюючись у соціумі, вони набирають ознак групових, національних стереотипів. Це відбувається тоді, коли даний стереотип відповідає ментальності нації, її спільним цінностям та інтересам. По-друге, для основної маси індивідів характерним є не творення стереотипів, а їх сприйняття. «Одним із основних джерел стереотипів є конформність особистості до групових уявлень. Тому найчастіше не сам індивід створює стереотипи: він просто поділяє уже існуючі у його соціальній групі стереотипи» [, с. 229]. (Нолчаджян...). Нація володіє

власним набором політичних стереотипів, а окрема особа виступає їх носієм і користувачем. По-третє, національні стереотипи не лише домінують над мезосоціетальними й індивідуальними, вони є більш глибокими та стійкими. Ця ідея підтверджується, зокрема, тим фактом, що, незважаючи на існування в соціумі антагоністичних сил (наприклад, ворогуючих суспільних класів), нація функціонує як цілісна і автономна спільнота. Хоч єдність нації забезпечується й іншими засобами та механізмами (силою закону чи державної влади), але стереотипи, які спрацьовують спонтанно на підсвідомому рівні, відіграють особливо значиму роль у забезпеченні її етнопсихологічної та етнополітичної єдності.

У теоретичному й практичному сенсі цікавим є той факт, що у кожному етнічному (національному) соціумі наявні особистості, які мають особливу прихильність до своїх спільнотних стереотипів. Мова йде про феномен т. з. «авторитарної особистості», виявлений дослідниками Колумбійського університету (США) під керівництвом Т. Адорно. З'ясувалося, що в кожній спільноті є члени, які володіють набором приблизно десяти особливих, так званих авторитарних рис, серед яких однією з провідних є етноцентризм []. Такі особистості активно формують, накопичують, оберігають і використовують широкий спектр національних стереотипів, при цьому їх стереотипи про етнічні меншини в основному негативні. Авторитарні особистості характеризуються стурбованістю своїм соціальним статусом, схильні до етнічних конфліктів та сепаратизму. Вони нетолерантні до чужих груп, особливо тих, які в соціальній системі мають низький статус, але ведуть боротьбу за його зміну на краще.

Національні політичні стереотипи за суб'єктом чи носієм належать до етнічних стереотипів. Оскільки етнічність виступає як процес і результат диференціації людських спільнот за біокультурними ознаками, то важливим принципом типології етнічних стереотипів є їх поділ на стереотипи про власні риси – автостереотипи і стереотипи про інші етноси – гетеростереотипи. Перші здебільшого позитивні, а другі – негативні. Найбільш різноманітні і змістовні ті групи гетеростереотипів, які стосуються добре знайомих, як

правило, сусідніх народів. Коли ж нація віддалена від даної спільності і не має з нею безпосереднього контакту, який би зачіпав її життєво важливі інтереси, гетеростереотипи є нечисленні і мають характер не переконання, а поверхневих поглядів.

Слід мати на увазі, що етнічні стереотипи, особливо політичні, істотно різняться в ієрархізованих і рівноправних поліетнічних суспільствах. В умовах демократичного суспільства етнічні групи, маючи однаковий доступ до ресурсів, мирно співіснують, сприяють одна одній чи спільно розв'язують назрілі проблеми. В такій ситуації щодо партнерів формуються позитивні стереотипи: сторони взаємин вважають одна одну такою, що заслуговує довір'я, є доброзичливою, дружною, сильною і розумною. Сприйняття партнера є вибірковим; в ньому, в основному, бачать кращі риси етнічного характеру й ігноруються недоліки. Однак, коли політична ситуація істотно змінюється: постає новий характер політичного режиму, формуються передумови конфлікту інтересів, або ж одна із сторін вдається до агресивної поведінки – характер гетеростереотипів радикально змінюється. Прикладом можуть бути відносини росіян і грузинів. В недалекому минулому на офіційному й неофіційному рівнях ці народи бачили один в одному дружніх, братніх партнерів, однаково свободолюбивих, гордих і благородних. Однак після розпаду СРСР та громадянської війни в Грузії, коли Росія стала на бік абхазців і південних осетин і Грузія втратила територіальну цілісність, росіяни та грузини в очах один одного постали віроломними й агресивними. Особливо негативізм у взаємних стереотипних поглядах народів проявляється після взаємного протистояння, розпочатого 8 серпня 2008 р.

Український, який багато століть прожив в умовах бездержавності, національного, соціального та духовного гніту, розділення своєї етнічної території між агресивними сусідами, необноразово ставав об'єктом негативної стереотипізації з боку інших націй. Спалахи такого сприйняття всього українського відбувалися тоді, коли народ піднімався на боротьбу за право на суверенне життя. Прикладом можуть бути стосунки поляків та українців, що ґрунтовно описані М. Труханом у монографії «Негативний стереотип українця

в польській післявоєнній літературі» (1992) []. У вступній частині названої праці аналізується історія «стереотипу злого українця в Польщі», яка має кілька етапів. Спочатку польська шляхта, яка заволоділа Україною у XIV ст., вельми зневажливо ставилася до місцевого населення. «В очах шляхти, – зазначає Трухан, – було це «*gobosze bydło*», хлоп-хам, людиноподібна істота, в якій годі шукати душі, і вже тільки через те вона надається винятково до ролі кріпака й тяжкої фізичної праці...» [, с. 5–6]. (Трухан...). Таке ставлення до українців не могло не викликати народних повстань, щоб скинути ярмо закріпачення. Для позначення непокірних українців у польську мову ввійшло слово «гайдамака» – синонім грабіжника.

Коли летаргічний сон західних українців перервала «Весна народів» 1848 р., розпочалася гостра боротьба між «щирими українцями» – народовцями і «твердими русинами» – москвофілами (прихильниками орієнтації на Москву). За цих обставин у поляків формується негативний образ «українця», який нібито «видуманий» австрійською владою для того, щоб знищити поляків. «Відтоді слово «українець», – зазначає Турхан, – набрало для польського вуха, звиклого до визначення «русин», негативного звучання, ставши поняттям тотожним з полонофобом» [, с. 7]. (Турхан...).

Стереотипний образ «злого українця» набув нових рис після приєднання Західної України до відродженої польської держави. Цьому сприяла боротьба УВО-ОУН, в т. ч. терористичні акти супроти польських державних діячів. У цей час преса не раз закликала владу до рішучої розправи з «гайдамаками», які, мовляв, є у змові зі смертельним ворогом Польщі – Німеччиною. Апогею протистояння поляків та українців сягло під час німецької окупації. Вважалося, що УПА створена не так для боротьби з фашистами, як для винищення осіб польської національності. Для зневажливої характеристики українців у хід були запущені прізвиська «бульбівець» і «бандерівець». Українців звинувачували у безідейності, безпринципності і аморальності, «крайньому здичавінні», для їх характеристики використовувався образ «банди», «української сокири» тощо [, с. 77–155]. (Турхан...).

Гетеростереотипи етнічних груп про пануючий над ними народ, поки той не проявляє відкритої зверхності та агресії, можуть бути досить позитивними: підлеглі характеризують господарів як добрих і терпеливих. Але коли домінуюча група змінює свою поведінку, а це найчастіше буває тоді, коли поневолений чи дискримінований народ починає усвідомлювати свій дійсний стан і свої природні права й намагається їх реалізувати, тоді і підлеглі етноси формують адекватні політичні й соціальні стереотипи. В них постає образ завойовника та експлуататора, людей з подвійною мораллю, жорстких, хитрих і несправедливих. Ці захисні механізми також є процесом раціоналізації своєї поведінки відносно домінуючої нації.

Отже, крім економії мислення (спрощення процесу сприйняття), про що йшлося на початку статті, стереотипи виконують ряд інших важливих функцій. Найбільш загально їх можна визначити як функції адаптації та захисту. Цілком очевидно, що перша з них проявляється в ситуаціях, коли група людей змушена діяти конформно. Захисні функції політичних стереотипів – це реакції суб'єкта, спрямовані на збереження існуючого суспільно-політичного ладу або вираження протесту.

Експресивна (протестна) функція стереотипу охарактеризована вище. Тут підкреслимо той факт, що негативні стереотипи про ту чи іншу національну державу, титульний чи домінуючий етнос, політичних лідерів виражають незадоволення існуючим станом справ. Формування таких стереотипів можна розглядати як етап психологічної підготовки до протестних дій. Психологіки звернули увагу також на те, що стереотипи, їх експресивна функція часто виражає внутрішні конфлікти і проблеми людей, які підсвідомо проєктуються на інші особи чи групи людей

Певні політичні сили часто зацікавлені в тому, щоб нав'язати масам спотворений образ власної чи чужої дійсності. Наприклад, радянська пропаганда цілеспрямовано формувала образ «загниваючого» капіталізму як несправедливого ладу, що морально і політично деградує. У подібних випадках можна говорити про спотворюючу функцію стереотипу. Вона часто є важливим інструментом етнополітики держави чи певної політичної сили. Так, де-які

політичні сили намагаються сформувати громадську думку про те, що влада переслідує і витісняє російську мову, здійснюючи «насильницьку українізацію» Східної та Південної України.

Бувають випадки, коли етнос створює негативні стереотипи про самого себе. Наприклад, нерідко можна почути від тих чи інших політичних сил, що незалежною Україною править не законно обрана влада, а олігархи чи фінансово-кланові групи, або що в усьому винуваті т. з. «демократи» і демократія взагалі. Глибинна причина появи подібних стереотипів може полягати або у бажанні розкрити народові правду, щоб очистити вітчизняну політику від ганебних явищ, або для самодискредитації у випадках, коли значна кількість населення і відповідних політичних сил вважає, що постала держава не виправдала очікувань народу. Питання полягає у тому, яка частина народу сприйме такі негативні автостереотипи і використовуватиме їх у політичній боротьбі? Здебільшого негативні автостереотипи виконують функції самокритики й самовдосконалення, що є цілком виправданим з т. з. здорового глузду. Однак в умовах важкої національної кризи негативні стереотипи можуть надломити мужність і терпеливість народу, а тому вони є вельми небезпечним засобом терапії.

Практичним політикам слід зважати на те, що політичні, як й інші стереотипи, є «міцними горішками», які не можна зруйнувати «кавалерійською атакою» чи голим адмініструванням. Проти них часто безсилі логічні аргументи й факти. Проблема у тому, що стереотипи, особливо етнічні (національні) характеризуються сильною емоційною насиченістю, яка істотно посилює когнітивну й конативну складові стереотипної установки. Отже, лише потужний емоційний стрес і/чи включення людини, етнічної групи у нову систему суспільних відносин може блокувати стереотипні уявлення та поведінку. Головне, щоб така переміна відповідала життєвим потребам людей.

Нові реалії пострадянського періоду сприяють швидкій переміні політичних та інших стереотипів. Як зазначає А. Сергєєва в книзі «Росіяни: стереотипи поведінки, традиції, ментальність» (2006), – «вивчення змін у російській ментальності за останні роки показує, що життєві цілі і орієнтири не

вкладаються в образ «типового росіянина», який назойливо повторюється у ЗМІ: він наче живе або нинішніми втіхами, або мрією про якесь далеке життя. Ще більше він відрізняється від «совка» – типової радянської людини, яка жертвує багато-чим з особистого життя задля щастя майбутніх поколінь. Нинішні росіяни живуть турботами про сім'ю, дітей, здоров'я і цікаву роботу, тобто вони живуть «простими радостями буття», не піднімаючись до небес, але і не впадаючи у «мурашині» клопоти» [, с. 264]. Подібні риси властиві і сучасним українцям.

Соціологічні дослідження фіксують нові усталені стереотипні погляди на соціальні реалії. Зокрема, на початку 2008 р. 85,7% дорослого населення згодні з тим, що багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах; 60,0% респондентів не довіряють вітчизняним комуністам, а 55,6% – довіряють церкві і духовенству; 51,7% мешканців країни вважають себе перш за все громадянами України, а не жителями регіонів, населених пунктів або ж членами етнічних груп; 70,7% опитаних не згодні із твердженням, що у політиці краще обійтися без жінок; 55,3% згодні з твердженням, що причиною того, що у людей, у яких не склалося життя є те, що їм не вистачало наполегливості і сили волі тощо [].

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що національні політичні стереотипи є соціетальними культурологічними феноменами у яких діалектично поєднані сутнісні риси етнічних та політичних стереотипів. У їх арсеналі у першу чергу слід розрізняти авто- і гетеростереотипи, стереотипи правдиві і неправдиві, позитивні і негативні. На характер і зміст національних стереотипів істотно впливають тип політичного режиму, характер взаємодії етнонаціональних спільнот. При дослідженні стереотипів у формально і неформально ієрархізованих поліетнічних соціумах, стереотипи домінуючих і залежних, маргінальних етносів істотно залежать від намірів і поведінки сторін. В умовах конфлікту інтересів, намагань суверенізації однієї із сторін за рахунок іншої, стереотипи набирають негативного характеру. Пострадянська демократизація на теренах колишнього СРСР, з одного боку, формує більш об'єктивні і правдиві стереотипи народів і політичних сил стосовно одна одної,

а з іншої – змінює характер автостереотипів в яких домінантами стають гуманістичні цінності, знижується рівень їх політизації та заідеологізованості.

Подальше дослідження національних політичних стереотипів вимагає зосередження уваги на виявленні та аналізі макросоціетальних стереотипів, які властиві усій нації, процесів спонтанної та рукотворної стереотипізації, їх співвідношення та роль у політиці, з'ясування впливу цивілізаційного поступу на характер і зміст цієї категорії стереотипів.

Л і т е р а т у р а

1. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: соціологічний моніторинг. – інститут соціології НАН України, 2008. – 84 с.
2. Ільницька У. Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 19. Львів, 2007. – С.96-100.
3. Козак Х. , Лещишин З., Луцина О. Вплив політичних стереотипів на вибір президента країни // Політична психологія: [науковий збірник]. – Львів: Видавничий центр львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С.49-57.
4. Налчаджян А. А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб: Питер, 2004. – 381 с.
5. Ольшанський Д. В. Основы политической психологии: учебное пособие для вузов. – СПб: Питер, 2002. – 576 с.
6. Почепцов Г.Г. Информационные войны. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001.– 576 с.
7. Сергеева А. В. Русские: стереотипы поведения, традиции, ментальность. – 4-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 320 с.
8. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів: ВП «Троян» т. зо. в., 1992. – 256 с.
9. Шерман О. М. Політичний стереотип: місце у політичному процесі та технології формування засобами масової інформації. Монографія. – Львів: Сполом, 2008. – 227 с.

10. Adorno T. a. o. *The Authoritarian Personality / Abridged Ed.*, W. W. Nerton and Co. – New York, London, 1982.

Рудакевич О.М. Национальные политические стереотипы (теоретико-методологические основания исследования)

Статья посвящена исследованию теоретико-методологических оснований анализа национальных политических стереотипов как важных элементов политической культуры нации. Основное внимание уделено освещению этнопсихологических факторов формирования и действия стереотипов, влиянию конфликта интересов в полиэтническом социуме на их характер и содержание. Определенное внимание оказано также динамике стереотипов под влиянием суверенизации нации и демократизации общественных отношений.

Ключевые слова: политический стереотип, национальный политический стереотип, национальная политическая культура, полиэтничный социум.

Rudakevych O.M. National political stereotypes (theoretical and methodological principles of study)

The article is dedicated to investigation of theoretical and methodological principles of analysis of national political stereotypes as important elements of political culture of nation. The main attention is focused on enlightening of ethnopsychological principles of formation and action of stereotypes, and influence of interests' conflict in political society on their character and content. Some attention is drawn to dynamic of stereotypes under the influence of acquisition of sovereignty and democratization of social relations.

Keywords: political stereotype, national political stereotype, national political culture, polyethnic society.

Опубліковано: Рудакевич О. М. Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження) / О. М. Рудакевич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: політологія, соціологія, філософія. Випуск 11. – Ужгород, 2009. – С. 193–197.